

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
IRCICA

*OSMANLI DÜNYASINDA
BİLİM VE EĞİTİM*

MİLLETLERARASI KONGRESİ
TEBLİĞLERİ

İstanbul 12-15 Nisan 1999

Derleyen
Hidayet Yavuz Nuhoglu

İSTANBUL, 2001

Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizi
Seri No:7

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi (IRCICA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş – İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Fax: 0212 258 43 65
e-mail: ircica@superonline.com
web-site: <http://ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Tanlak
Kapak: Hatice Polat

PC/6 – 2001/5
ISBN= 92-9063-090-6 (takım için)
ISBN= 92-9063-093-8 (Türkçe edisyon için)

IRCICA KÜTÜPHANE KATALOG FİŞİ

Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
(12-15 Nisan 1999: İstanbul)
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
Tebliğleri/Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoglu.- İstanbul: İslâm
Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001.
XXXVII, 761s.: res., fig.; 24 sm.- (Osmanlı Tarihi Kaynak ve
İncelemeleri Dizisi seri no: 7)
ISBN 92-9063 –093-8
1. Eğitim – Tarih- Türkiye- Osmanlı Dönemi 2. Bilim – Tarih
– Türkiye – Osmanlı Dönemi I. Nuhoglu, Hidayet Yavuz
(Derleyen) II. Osmanlı Dönemi Konu III. K.a.IV. (Seri)
370.9561

OSMANLI EDEBİYATINDAKİ HAC SEYAHATNAMELERİNİN TIPLERİ

*Menderes COŞKUN**

Özellikle Hicaz'ın 1517'de Osmanlılara geçmesinden itibaren dört asır boyunca Osmanlı devleti tarafından büyük bir itinayla düzenlenen hac kervanları, her yıl binlerce insanın katıldığı ve başkanı, kumandanı, ordusu, kadısı, imamı, çadırcıları ve daha nice görevlileriyle birlikte adeta hareket halinde minyatür bir devlet özelliği taşımaktaydılar. Hac seyahatnameleri Osmanlı devletini ve toplumunu yakından ilgilendiren bu hac kervanlarının veya bağımsız özel hac gruplarının genellikle sekiz aydan daha fazla süren hac yolculuklarının bir çeşit hikâyeleri niteliğindedirler. Sayıları ve vasıflıları az da olsa bu eserler Osmanlı coğrafyasını, toplumunu ve bireyini tanımamıza yardımcı olabilecek önemli kaynaklardır. Tezkirelerin, modern tarih ve ansiklopedilerin haklarında çok az bilgi verdiği bu önemli kaynaklar üzerinde şu ana kadar yapılmış müstakil toplu bir çalışma göze çarpmamaktadır. Bu bildirinin hedefi ya kısmen ya da tamamen hac seyahatnamesi özelliği taşıyan eserlerin tiplerini tanıtmaktır. Daha önceden üzerinde çalışmalar yapılarak araştırmacıların istifadesine sunulmuş altı-yedi civarında eser listesine İstanbul ve İngiltere'deki değişik kütüphanelerde yaptığım çalışmalarla on bir kadar eser eklendi. Değişik bakış açılarına göre daha farklı grup veya tiplere ayrılabilir olan bu eserler, şu an için içeriklerine ve yazılış gâyelerine göre dört grupta toplanırlar:

1. Hac rehberleri veya hac el kitapları,
2. Rehber nitelikli hac seyahatnameleri,
3. Rapor nitelikli hac seyahatnameleri,
4. Edebî, mistik veya diğer eğilimlerle yazılmış hac seyahatnameleri.

Birinci grup ya yolculuk esnasında uğranılan konakları ya haccın edâ edilmişinde uyulacak kuralları ya da her ikisini beraberce anlatan ve genellikle ya 'menâzil-i hac' ya da 'menâsik-i hac' adı verilen eserlerden oluşur. Müstakbel hacılara yardım veya rehberlik etme gâyesi ile yazıldıkları için bu eserlere hac rehberleri veya hac el kitapları denilebilir. Yazılış gâyeleri bakımından Batı

* The University of Durham.

edebiyatındaki 'guide' tipine benzeyen bu eserlerin 'menâzil-i hac' tipine girenleri kısıklıkları bakımından aynı edebiyattaki 'log' tipine benzetilebilir.¹ Yazma eser kütüphanelerinde bu tip eserlerin sayıları oldukça fazladır. Modern taşımacılık sistemi hacıların hac konaklarına karşı olan ilgi ve ihtiyaçlarını kaldırdığı için hac rehberlerinin 'menâzil-i hac' tipi veya kısmı artık yaşamamaktır. 'Menâsik-i hac' tipi ise 'hac rehberi' başlığı altında hâlâ devam etmektedir.

'Menâzil-i hac' tipi eserler hac yolculuğu sırasında uğranılan konakların isimlerini, kervan yürüyüşüne göre konakların birbirine olan uzaklıklarını, konakların hacıların su ve diğer ihtiyaçlarını giderme bakımından durumunu anlatırlar. Hacıların ihtiyaçları ile doğru orantılı olarak yazarlar İstanbul-Şam arasındaki konaklardaki han, hamam, cami gibi umuma ait binaların varlığını ve durumunu konu ederler. Şam-Mekke arasındaki konakların tasvirinde ise kale ve su kuyularının varlığı ve durumu önem kazanmaktadır. Muhtemelen 16. yy.da yaşamış olan Sulhi adlı bir şâirin hac konaklarını manzum olarak tasvir eden altmış yedi beyitlik mesnevi şeklindeki şiiri bu tipin edebî örneklerindedir.²

Haccın dinî önemini, kurallarını ve yapılış şekil ve yerlerini konu edinen ve 'menâsik-i hac' adı verilen eserler hac rehberlerinin ana bölümünü oluştururlar. Kişisel tecrübeden çok yazılı kaynaklara dayanılarak hazırlanan bu eserler konularını basit, ilmî veya edebî bir tarzda anlatırlar. On altıncı yüzyıl şâiri Gubârî ve on yedinci yüzyıl şâiri Bahtî tarafından kaleme alınmış manzum eserler bu çok yaygın türün elimizdeki edebî örneklerindedir. Mekke'de sekiz dokuz yıl yaşamış olan Gubârî³ eserini kendi hac tecrübelerine dayanarak muhtemelen hapiste olduğu bir zamanda yazarken hacca gidememenin ıstırabını çektiğini vurgulayan Bahtî **Manzume fi-menâsik-i hacc'** adlı eserini muhtemelen yazılı ve sözlü kaynaklara dayanarak oluşturmuştur. Klâsik İran şâiri Molla Câmî'nin Hicaz'daki kutsal yerler için yazdığı bazı beyitleri iktibas ederek veya Türkçe'ye çevirerek eserine katan Bahtî'nin eseri Gubârî'ninkinden daha sistematik ve ayrıntılıdır. İki şâir de eserlerine kendi kişisel duygu ve düşüncelerini katmayı becermişlerdir.

¹Howard, D. R. *Writers and pilgrims: medieval pilgrimage narratives and their posterity* (Berkeley 1980), s. 18

²Sulhi, *Menâsik-i Hacc*, Millet Ktp., Şeriyye, no: 445, copied by Seyyid Süleyman in 1251,

³Ali Alparslan, 'Gubârî Abdurrahman', *DIA* 14, s. 168

⁴Bahtî (Morali ?), *Manzume fi Menâsiki'l-Hacc*, Süleymaniye K., Aşir Ef., no: 123; Eserin başka bir nüshası Nali Mehmed Efendi'ye atfedilmektedir ki Bahtî'ni asıl adı olabilir (Bak *Manzume der Menâsiki'l-Hacc*, Köprülü Ktp., Hafız Ahmed Paşa, no: 334).

İkinci grup, 'rehber nitelikli hac seyahatnameleri' diyebileceğimiz bir bakımdan detaylı hac rehberi bir bakımdan da hac seyahatnamesi özelliği taşıyan eserlerden oluşur. Bu eserleri birinci grup rehber eserlerden ayıran en önemli özellik bunların anlatımlarını belirgin bir şekilde yazarlarının yolculukları üzerine kurmaları, yani sonradan ilâvelerle kabartılmış bilgilerin arkasında kendi yolculuk hikâyelerinin varlığını hissettirmeleridir. Bu eserler birinci grup rehber tipindeki eserlerde olduğu gibi yalnız 'menâzil-i hac' veya 'menâsik-i hac' gibi basmakalıp başlıklarla adlandırılmamışlardır. Başlıklarındaki kendine aitlik veya şahsîlik bile bu eserlerin birinci gruptaki eserlerden farklı olduklarına işaret eder.

Rehber nitelikli hac seyahatnameleri yazılış şekillerine göre mensur veya manzum olarak iki gruba ayrılır. Konularını sunuş tarzları bakımından kendilerine özgü çizgilerde ilerleyen iki grup da birinci gruptaki mensur ve manzum 'menâzil-i hac'ların bir basamak ayrıntılı şekilleri olarak kabul edilebilirler. Mensur eserlerin elimizdeki örnekleri on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yazılmışlardır. Bunlardan Abdurrahman Hibri *Menâsik-i mesâlik* adlı eserinde 1041/1632 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunu, Osmanlı tarihini iyi bilen bir müderris gözlüğüyle genellikle objektif bir tarzda okuyucuya sunmaktadır.⁵ Kadri *Menâzilü't-tarik ila beytil'llahi'l-'atik* adlı hac seyahatnamesi türündeki eserinde 1056/1646 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmakta ve özellikle Şam hac kervanı hakkında oldukça orijinal bilgiler vermektedir.⁶ Kadri'nin Kudüs'de Mescid-i Aksa ve etrafındaki ziyaret yerleri ile ilgili izlenimleri eserin en canlı ve ayrıntılı bölümlerinden birini oluşturur. Yazar duyduğu şaşkıncı hurafeleri de eserine kaydetmeyi ihmal etmez. Bu, onun kendinin ve hitap etmeyi plânladığı kesimin eğitim düzeyi ve mentalitesi hakkında bize ipuçları verir. Manchester Üniversitesi John Rylands Nâdir Eserler Kütüphanesinde bulunan bir eser adını bilemediğimiz yazarının Üsküdar-Mekke yolculuğunu sade bir üslupla anlatmaktadır.⁷ Yazar mukaddes yerler karşısındaki hislerini ifade etmek için Nâbi'nin *Tuhfetü'l-Harameyn*'e koyduğu bir kaç şiiri iktibas eder. Mehmed Edib *Nehcetü'l-menâzil [Nehcü'l-menâzil]* adlı eserinde 1193/1779'da yaptığı hac yolculuğunu ve yolculuk esnasında uğradığı menzilleri ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir.⁸ Eser 1816 veya 1817'de Osmanlı

⁵Bak Sevim İlgürel, 'Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâliki', *İUEF Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul 1975), s. 111-128 & *İUEF Tarih Dergisi* (İstanbul 1976), s. 55-72 & *İUEF Tarih Dergisi* (İstanbul 1978) s. 147-162

⁶[Kadri], *Menâzilü't-tarik ila beytil'llahi'l-'atik*, Millet Ktp., Trh., no: 892

⁷[?], *Janib-i Misrdan Makka Mukarrama* (Route book for pilgrims) about 1760. The John Rylands Library of Manchester University, Turkish mss., no: 88.

⁸Mehmed Edib, *Nehcetü'l-menâzil* (İstanbul 1232/1816)

alfabesinde basılmış ve yaklaşık on yıl sonra 1825'de Fransız araştırmacı Bianchi tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.⁹ İkisi de müderris olan Hibri ve Mehmed Edib eserlerini tarihî ve coğrafik bilgilerle bezeyip kısmen ilmî, objektif bir perspektiften sunarlarken Kadri eserini muhtemelen yalnız duyduklarıyla şekillendirmiştir.

Kendi hac yolculuklarını ve yolculuk esnasında konakladıkları menzilleri manzum olarak anlatan şâirlerin eserleri rehber tipi hac seyahatnamelerin ikinci grubunu oluşturur. Bu eserler de mensur olanlar gibi gerçek bir hac yolculuğunu tasvir ederler ve büyük bir olasılıkla hem müstakbel hacılara hem de hac yolculuğunu merak edenlere faydalı olma gâyeleriyle hazırlanmışlardır. Yazılış gâyeleri, içerik ve başlıkları bakımından rehber tipi hac seyahatnameleri tipine giren bu manzum eserler yazılış şekilleri itibarıyla dördüncü grup içinde bir alt grup oluşturabilirler. Bu gruba giren eserlerden Bahri'nin kısa mesnevisinde müstakbel hacılara konaklarla ilgili rehberlik etme niyeti ağır basar ve eser bu yönüyle rehber tipine daha çok yaklaşır. Muhtemelen on yedinci yüzyılda yaşamış olan Seyyid Hasan Rıza'î **Tuhfetü'l-menâzili'l-Ka'be** adlı eserinde yolculuğunu rehberlik etme düşüncesine pek bağımlı kalmadan şahsî bir üslupla anlatmaktadır. Eser Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁰ On sekizinci yüzyıl şâiri Cûdî Şam-Mekke arası hac yolculuğunu **Merâhilü Mekke mine'ş-Şam** adını verdiği uzun şiirinde dile getirmektedir.¹¹ Şiir kaside nazım şekliyle yazılmıştır. Süleymaniye kütüphanesinde bulunan eser eldeki manzum hac seyahatnamelerinin en edebîsidir. On dokuzuncu yüzyıl şâiri Kâmil, Şam'dan Mekke'ye kadar olan hac konaklarını ve Kabe'yi diğer manzum eserlere göre biraz daha ayrıntılı olarak mesnevi nazım şekliyle tasvir eder. Kâmil'in **Menâsik-i hac** başlığı konulmuş eseri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹²

Hac yolculuklarını müstakbel hacılara yararlı olma gâyesiyle kaleme alan yukardaki yazarların dışında yolculuk hatıralarını ya olduğu gibi anlatan ya da onlardan coğrafik bir eser veya rapor oluşturmayı hedefleyen yazarların eserleri hac seyahatnamelerinin üçüncü grubunu oluşturur. Bu grubu oluşturan eserler hem başlıkları hem de yazılış gâyeleri ile bir önceki gruptan ayrılırlar. Evliya Çelebi 1082/1671'de sekiz kişilik özel bir grupta İstanbul'dan batı ve güney

⁹M. Bianchi, *Itinéraire de Constantinople à la Mecque* (Paris 1825)

¹⁰Aksaravî, Hacı Seyyid Hasan Rıda'î, *Tuhfetü'l-menâzil ve tuhfetü'l-huffâz*, dated 1075/1664-5; Bk. Edward G. Browne, *Supplementary hand-list of the Muhammadan manuscripts* (Cambridge 1922), s. 49

¹¹Cudî, *Merâhilü'l-Mekke mine'ş-Şam*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 4886/3

¹²Kâmil, *Menâsik-i hac*, TSMK, no: 280, A 3546

Anadolu şehirlerini ve Kudüs'ü dolaştıktan sonra Şam hac kervanına katılarak gerçekleştirdiği maceralı ve olağan dışı olan yolculuğunu *Seyahatnamesi*'nin dokuzuncu cildinde çok ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Söylemezoğlu Süleyman Şefik 1890 yılında deniz ve kara yoluyla gerçekleştirdiği hac seyahatindeki izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde *Hicaz Seyahatnamesi*'de dile getirmiştir.¹³ Söylemezoğlu eserini II. Abdulhamid'e Arab yarımadası hakkında bir rapor olarak sunmak için hazırlamıştır. Son surre eminlerinden Memduh Bey 1916'da trenle yaptığı hac yolculuğunu *Surre-name* adlı kısa raporunda anlatır. Eser Sultan Mehmed V.'e sunulmuştur.¹⁴

Dördüncü grup, 'edebî hac seyahatnameleri' başlığı altında topladığımız müstakbel hacılara rehberlik etme amacı dışında farklı gâyelerle kaleme alınmış hac eserlerinden oluşur.¹⁵ Bu eserler hac yolculuk ve izlenimlerini ya sadece manzum olarak ya da birçok şiir parçasının yardımıyla mensur olarak anlatırlar. İlk Osmanlı şâirlerinden Ahmed Fakih *Kitabu Evsafı Mesacidi Şerife* adlı eserinde mukaddes şehirlerdeki camileri kendi yolculuk izlenimlerine dayalı olarak mesnevi nazım şekliyle tasvir eder. On altıncı yüzyıl şâirlerinden Fevrî 952-3/1545-6 yılında deniz ve kara yoluyla Mısır üzerinden yaptığı hac yolculuğunu mazmunlarla ve şiirlerle yüklü *Risale*'sinde anlatır. Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-şu'ara*'sına göre Fevri mektubunu hacdan dönerken Âşık Çelebi'ye hitaben yazmış ve göndermiştir. Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan eser yanlışlıkla *Hicaz seyahatnamesi* başlığı ile Âşık Çelebi'ye atfedilmiştir. Divân edebiyatının meşhur şâirlerinden Nâbî dönemin padişahı IV. Mehmet ve vezir Musahip Mustafa Paşa'nın izin ve yardımlarıyla İstanbul-Şam-Mekke hac kervanına katılmadan Konya, Urfa, Şam, Kudüs ve Kahire üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğunu *Tuhfetü'l-Harameyn* adlı eserinde anlatır. Nâbî'nin bu eseri bir klâsik Osmanlı divan şâiri bakış açısıyla kendi hac yolculuğunu ve özellikle İslâm aleminin en eski ve önemli merkezlerindeki camileri tasvir etmektedir. Nâbî bu eserde özellikle klâsik İran şiirinin son üstadlarından Molla Câmî'den veya 15. yy. İranlı şâir Muhyî'nin *Fütuhu'l-Harameyn* adlı manzum hac seyahatnamesinden iktibaslar

¹³Söylemezoğlu, Süleyman Şefik b. Ali Kemali, *Hicaz seyahatnamesi*: İstanbul üniversitesi kütüphanesi (TY. 4199); Münir Atalar, *Osmanlı devletinde surre-i humayun ve surre alayları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), s. 126

¹⁴Atalar, s. 164; TSMK, r. 1335/1616M. 9 yk, (Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu* I (2 cilt, İstanbul 1961), s. 603.

¹⁵Rehber veya rehber tipi hac eserleri grupları altında incelediğimiz eserlerin manzum olanları da edebî kımlık taşırlar.

yapmıştır.¹⁶ 1201/1786 yılında hacca giden İbrahim Hanif yolculuğunu *Menâzilü'l-Harameyn* adlı eserinde anlatır.¹⁷ Eser şairiç, gülünç veya kerâmetvârî dervîş hikâyeleri ile ve klişe ifâdelerle oluşturulmuş basit övgü ve ayrılık şiirleriyle doludur. Hikâyeler, muhtemelen hacıları eğlendirme maksadıyla kaleme alınmıştır. Aşçı Dede Halil İbrahim, deniz ve kara yoluyla 1897-8 yılında yaptığı hac yolculuğu izlenimlerini sufistik bir bakış açısıyla eserinde anlatmaktadır. Eser Carter Findley tarafından incelenmiş ve İngilizce'ye çevrilmiştir.¹⁸

Sonuç olarak 15. yy'dan 19.yy.'a kadar uzun bir dönemde vücuda getirilmiş olan Osmanlı edebiyatındaki hac seyahatnameleri farklı gâye, bakış açısı ve ifadelerle hac yolculuklarını anlatmaktadır. Bu gâyeler yukarıda saydığım tiplerin veya grupların belirlenmesinde önemli rol oynadılar. Bu eserler Osmanlı devletini ve fertlerini yakından ilgilendiren hac yolculuğu, hac olgusu, hac kervanları, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan hac menzilleri ve mukaddes yerler hakkında hitap ettikleri okuyucu kitlelerini bilgilendirmek veya eğitmek için kaleme alınmışlardır. Eser, yazar ve devir ilişkisi açısından bu eserler, Osmanlı toplumundaki farklı grup veya kesimleri tanımada önemli bir yere sahiptirler. Çünkü bu eserler Osmanlı toplumunu oluşturan ve Müslüman olan her kesimden insan tarafından o kesimin beklenti ve temayüllerine göre kaleme alınmışlardır. Mesela, Nâbî saraya mensub klâsik divan şâirinin bakış açısıyla sarayın beklentilerine ve seviyesine uygun bir şekilde izlenimlerini yansıtırken, İbrahim Hanif muhtemelen eğitimsiz Mevlevî dervîşlerinin isteklerine uygun olarak yolculuk hikâyesini anlatmaktadır. Diğer taraftan Hibrî Osmanlı tarihini iyi bilen bir müderris yaklaşımıyla seyahatnamesini şekillendirmektedir.¹⁹

¹⁶Konu 'Nâbî'nin *Tuhfetu'l-Harameyn*'inin Kaynakları' altbaşlığı altında doktora çalışmamızın üçüncü bölümünde daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Nâbî'nin iktibas ettiği şiir parçalarının belirlenebilenleri *Tuhfetu'l-Harameyn*'inin karşılaştırılmalı metninde gösterilmiştir.

¹⁷İbrahim Hanif b. Mustafa el-İstanbulî, *Menâzilü'l-Harameyn* (Süleymaniye Ktb., Laleli, no: 220), 70 varak

¹⁸Findley, Carter Vaughn. 'A Muslim's pilgrim's progress: Aşçı Dede İbrahim Halil on the hajj 1898' *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in honor of Bernard Lewis*, eds. C. E. Bosworth et

¹⁹Bu bildiride kısaca özetlemeye çalıştığım Osmanlı edebiyatındaki hac seyahatnamelerinin tipleri ve bu tiplerin örnekleri hakkında daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenleri son aşamasına geldiğim 'Ottoman pilgrimage narratives' adıyla Durham üniversitesine sunacağım doktora tezime havale ediyorum. Ve bu vesile ile seyahatname tiplerini belirlerken eleştirilerinden yararlandığım doktora tez danışmanım Dr. Christine Woodhead'e teşekkür ediyorum.